शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्य दर्पणः अष्टमः परिच्छेदः

प्राचीनोक्तानां दश शब्दगुणानां दशार्थगुणानां च केषु गुणेषु कथं अन्तर्भावः इति निरूपणम्।

ननु प्राचीनैः वामनादिभिः गुणानां शब्दार्थधर्मत्वं स्वीकृतम्। तथा च दश शब्दगुणाः दश चार्थगुणाः कथिता इति न तेषां त्रिषु गुणेषु अन्तर्भावो भवितुमर्हतीति चेन्न। बहूनां पदानामेकपदवद् भासनात्मा श्लेषः ओजसि अन्तर्भवति। आरोहावरोहक्रमः समाधिः। अथवा उत्कर्षापकर्षयोः [illegible] विन्यासः समाधिः। एते बन्धगाढत्वादोज एव। पदानां विकटत्वरूपा उदारता अपि ओज एव। ओजो मिश्रित शैथिल्यात्मा प्रसाद ओज एव। पृथक्पदत्वं माधुर्यं [illegible] माधुर्येणैव। पदानां [illegible] अर्थव्यक्तिः प्रसादेऽन्तर्भावः। कान्तिः औज्ज्वल्यम्। सा च ग्राम्यत्व दोषाभाव रूपा। अपारुष्यं सुकुमारता। सा च दुःश्रवत्वाभावरूपेति न अन्योर्गुणत्वम्। मार्गाभेदस्वरूपिणी समता तु क्वचित् अनुचित स्थले प्रयोगे दोष एव। यत्र तु औचित्यं तत्र सुकुमारतायाः [illegible] माधुर्यं प्रसादस्य ओजस्यन्तर्भावः। उक्तं च साहित्य दर्पणकारेण —

'श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः।
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ॥
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ।
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ॥
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ।
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ॥
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ।
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ॥
अन्यथोक्त [illegible] प्रमाणाभावात्॥'

एवं प्राचीनोक्तानां दश शब्दगुणानां त्रिषु गुणेष्वन्तर्भावात् न दश शब्दगुणाः पृथक्।

अर्थगुणेषु साभिप्रायत्वमोजः, तच्च अपुष्टार्थत्व दोषाभावरूपम्। अर्थवैमल्यं प्रसादः, एतच्च अधिकपदत्व दोषाभावरूपः। उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यं तच्च अनवीकृतत्व दोषाभावरूपम्। अपारुष्यं सौकुमार्यम्। तच्च अमङ्गलरूपाश्लीलत्व दोषाभावरूपम्। अग्राम्यत्वम् उदारता, सा च ग्राम्यत्वदोषाभावरूपा। एवं दोषाभावरूपा एवैते प्राचीनोक्ताः पञ्च अर्थगुणाः। वस्तुस्वभावस्फुटत्वं स्वभावोक्तिः अर्थव्यक्तिः [illegible]। दीप्तरसत्वं कान्तिः। रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः [illegible]। क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषः विचित्रतामात्रम्। प्रक्रमाभङ्ग प्रकृतिप्रत्ययाविपर्यासे [illegible] विच्छेदः समता प्रक्रमाभङ्गमात्ररूपा। अर्थदृष्टिरूपः समाधिः न गुणः, किन्तु काव्यस्य शरीरमात्रं निर्वाहकः। [illegible] चमत्कारं [illegible] न गुणः, रसध्वनित- नवीनत्वानुपकारित्वात्। उक्तं च विश्वनाथेन साहित्य दर्पणे —

ओजः प्रसादो माधुर्यं सौकुमार्यमुदारता।
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ॥
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - ।
श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समता परम्।
न गुणत्वं समाधेश्च - - - - - - - ॥ इति

एवं पृथक् दशार्थगुणा स्वीकारस्य- आवश्यकता नास्तीति दिक्।

उपेन्द्र झा
19/6/21
[illegible] साहित्य
[illegible]
[illegible]

श्रावणी द्वितीय खण्डस्य कृते (प्रातिलिम्)

साहित्यदर्पणः पञ्चमः परिच्छेदः

महिमभट्टाभिमतं काव्यलक्ष्यस्योरनुमानगम्यत्वं संक्षेपेण तस्य खण्डनप्रकारः प्रदर्श्यताम्।

ननु 'भ्रम धार्मिक विस्रब्धम्' इत्यत्र पदे व्यज्यमानं वस्तु 'भ्रमणं निषेधरूपं' तदपि अनुमेयमेव। तथा च 'गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा गृहम्'। अत्र यद् यद् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणानुपलब्धिपूर्वकम् इति व्याप्तिः। अनेन गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणायोग्यत्वम् इत्यनुमीयते, इति चेत्? न। हेतोर्व्यभिचारित्वात्। यद् यद् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणानुपलब्धिपूर्वकम् इति व्यतिरेकव्याप्तेरेवासिद्धत्वात्, भीरोरपि कार्यवशात् गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा गमनस्य सम्भवात्। पुंश्चल्याः कथनं प्रामाणिकं न वेति सन्देहाद् व्याप्तेः सन्देहत्वाद् हेतोः सन्दिग्धत्वम् असिद्धत्वं च।

एवमेव 'जलकेलितरलकरतल...' इत्यत्र राधिकावदने चन्द्रः, आनन दर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवाकविघटनसङ्घटनकारित्वात् गगनस्थचन्द्रवत्। इत्यनुमानेन रूपकालङ्कारोऽनुमेय इत्येतदपि न युक्तम्। नहि चन्द्रस्य तयोः विघटनसङ्घटनकारीति नियमः। व्यापारादि दर्शनादपि तत्सम्भवात्, रात्रौ चन्द्राभावेऽपि तद्वियोगस्य कविसम्प्रदाये प्रसिद्धत्वाच्च, हेतोर्व्यभिचारित्वमिति। अतो नालङ्कारव्यङ्ग्यस्यानुमाने गतार्थता।

एतेन अनुमानं नाम पक्षसत्त्व सपक्षसत्त्व विपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टलिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम्। तत्र च वाच्यादर्थात् सम्बद्धोऽर्थः सन्नेव प्रतीयते। अन्यथा अतिप्रसङ्गः स्यात्। इति वाच्यं बोध्यबोधकयोः कश्चित् सम्बन्धोऽस्त्येव। तत्र च बोधकोऽर्थो लिङ्गम् बोध्यश्च लिङ्गी। बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव। सपक्षसत्त्व विपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धेऽपि सामर्थ्यादवसेये। अस्मादत्र वाच्यार्थो लिङ्गम्, लिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमः एतदनुमाने एव पर्यवस्यति इति यदुक्तं तदपि परास्तम्।

एवं 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि' इत्यादौ नदीकूललतागहनस्य एकाकितायाश्च परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गम्। यथा— स्रोतोगमनम्, तस्याः परकामुकोपभोगवती एकाकितया स्रोतोगमने सति नदीकूललतागहनत्वात्, भ्रान्तं परकामुकोपभोगवती एकाकितया स्रोतोगमने सति नदीकूलगमनत्वात्। यतो हि 'यत्र यत्र एकाकितया कुञ्जगमनत्वं'। अयमपि हेतुर्व्यभिचारी। तत्र तत्र परकामुकोपभोगः इति स्रोतोगमने सति नदीकूलगमनं तत्र तत्र परकामुकोपभोगः इति, एकाकित्वे सत्येनापि स्रोतोगमनस्य नदीकूलव्याप्तिः सम्भवति, तैस्तैर्लिङ्गैः दूत्याश्च सम्भवात्।

एवं 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्' इत्यादौ तैस्तैर्लिङ्गैः दूत्याः तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते। यथा— 'प्रतिपादुका दूती तत्कामुकोपभोगवती चन्दनच्यवनादेः' इति तन्न युक्तम्। तथाहि दूत्याः तत्र कामुकोपभोगः चन्दनच्यवनादेः इति तन्न युक्तम्। तथाहि सन्निहितैः वाच्यैः तत्कार्याभावनया किं प्रतिपाद्यते दूत्याः तत्कालं सन्निहितैः? आद्ययोर्न विवादः। तृतीये तु यथाविध्यभिप्राय वा सहृदयैः अनुमीयते? विरहस्थले व्यभिचारः, चन्दनच्यवनादीनां स्नानादिनापि सम्भवात्।

ननु वक्त्रादिअवस्था सह कुलत्वेन विशेष्यो हेतुरिति चेत्? तदपि न वाच्यम् एवंविध व्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात्।

किञ्च एवंविधानि काव्यप्रतिभामात्रजन्मनो प्रामाण्यानावश्यकत्वेन हेतुः सन्दिग्धासिद्धः। व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेव एषां पदार्थानां व्यञ्जकत्वम्। तेन च तत्कान्तस्य साधकत्वं प्रामाणिकं न वेति सन्देह एव। तस्मान्नात्र अनुमानस्यावकाशः। अतो नानुमाने गतार्थत्वं व्यङ्ग्यस्य वस्त्वलङ्कारयोरिति दिक्।

उपेन्द्र झा
19/6/21
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय
कुरसेला पूर्णिया

Jun

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्यदर्पण: द्वितीय: परिच्छेद:

काव्यप्रकाशोक्त 'कर्मणि कुशल:' इति लक्षणोदाहरणं साहित्यदर्पणोक्त दिशा खण्डनम् ।

यदपि आचार्य विश्वनाथेनोक्तम् यत् - केचित्त (काव्यप्रकाशकार मम्मट महाभागा:) 'कर्मणि कुशल:' इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्राय:- कुशान् = दर्भान् लाति = आदत्ते, इति कुशल: इति व्युत्पत्त्या लभ्य: कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थ: प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वादि साधर्म्य सम्बन्ध सम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं लक्षयति ।

परं नेदं कथनं विचारसङ्गतम् । कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तम् अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्, यदि हि व्युत्पत्तिलभ्य एव मुख्योऽर्थस्तदा 'गौ: शेते' इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् 'गमेर्डो:' (उणादि 2/67) इति गम् धातो: डो प्रत्यये कृते निष्पन्नस्य गो शब्दस्य शयनकालेऽप्रयोगात् ।

यदि च व्युत्पत्तिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यते तथापि कुशल: इत्यत्र लक्षणाया: नावसर: । कौ = भुवि, शलति = चालयति, कार्याणि, य: स कुशल: इति व्युत्पत्त्यापि दक्षरूप एव मुख्योऽर्थ: इत्यलम् ।

उपेन्द्र झा
19/6/21
व्या० प्रा० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरसेला पूर्णियाँ

Jun 19, 20